

JENEVERBES IN ZUID-LIMBURG: EEN POPULATIE OP PAPIER

J.H.Willems, Parklaan 6, 3722 BE Bilthoven

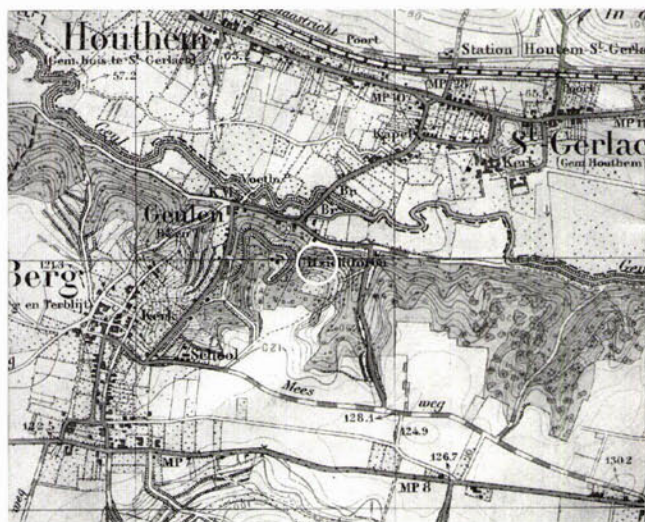
B.G.Graatsma, Koningsplein 9, 6224 EB Maastricht

Bij het vaststellen van veranderingen in de verbreiding van plantesoorten zijn betrouwbare gegevens van de vroegere en tegenwoordige situatie onontbeerlijk. De recente verbreiding van soorten kan door middel van veldverkenningen worden vastgesteld. Wat de verbreiding in het verleden betreft, is de onderzoeker echter aangewezen op oude gegevens in de vorm van beschrijvingen of soortenlijsten, die op betrouwbaarheid getoetst moeten worden. In geval van twijfel zal, indien voorhanden, goed gedocumenteerd herbariummateriaal uitsluitsel kunnen geven. Meestal is het ook van belang te weten wanneer een bepaalde soort op een groeipaats is verdwenen en wat de mogelijke oorzaak ervan is geweest.

In dit artikel willen we aandacht vestigen op oude prentbriefkaarten als bron van informatie aangaande de verbreiding van bepaalde plantesoorten in het verleden. Soorten met een karakteristieke vorm of silhouet kunnen op oude prentbriefkaarten met zekerheid worden herkend en aanvullende gegevens leveren over de vroegere distributie.

Wanneer eenzelfde plek bij herhaling is gefotografeerd is het bovendien mogelijk een tijdreeks op te stellen, omdat prentbriefkaarten veelal goed te dateren zijn. We zullen een en ander hier illustreren met betrekking tot een voormalige groeiplaats van Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) in Zuid-Limburg.

FIGUUR 1.
Fragment van de
chromo-topographische
kaart van het Koninkrijk
der Nederlanden, blad
766 (Valkenburg,
verkend 1907/1913,
ged. herzien tot 1924),
schaal 1:25.000.
Aangegeven is de
lokatie waar volgens de
prentbriefkaarten de
Jeneverbes-populatie
gesitueerd moet worden
(in de cirkel).

DE JENEVERBES IN ZUID-LIMBURG

Uit een overzicht van de vroegere groeiplaatsen van de Jeneverbes in Zuid-Limburg blijkt duidelijk, dat deze soort hier eertijds wijd verbreid is geweest maar momenteel in het wild als uitgestorven moet worden beschouwd (HILLEGERS, 1985). Het uitgraven van enkele, nog hier en daar voorkomende exemplaren van deze decoratieve, altijd groe-

ne naaldboom, heeft de laatste fase van verdwijnen ongetwijfeld sterk bespoedigd. Dit verschijnsel werd reeds door De Wever gesignaleerd (DE WEVER, 1928a): "Vele inwoners in 't Krijtdistrikt hebben *Juniperus* van de mergelhellingen in hun tuin geplant als jong struikje; hierbij zijn er thans reeds van meer dan 30 jaar oud, die tot 3½ meter hoog zijn." Zo is thans de merkwaardige situatie ontstaan, dat er enkele oorspronkelijk "wilde" Zuidlimburgse exemplaren van deze langlevende en traag groeiende soort thans nog

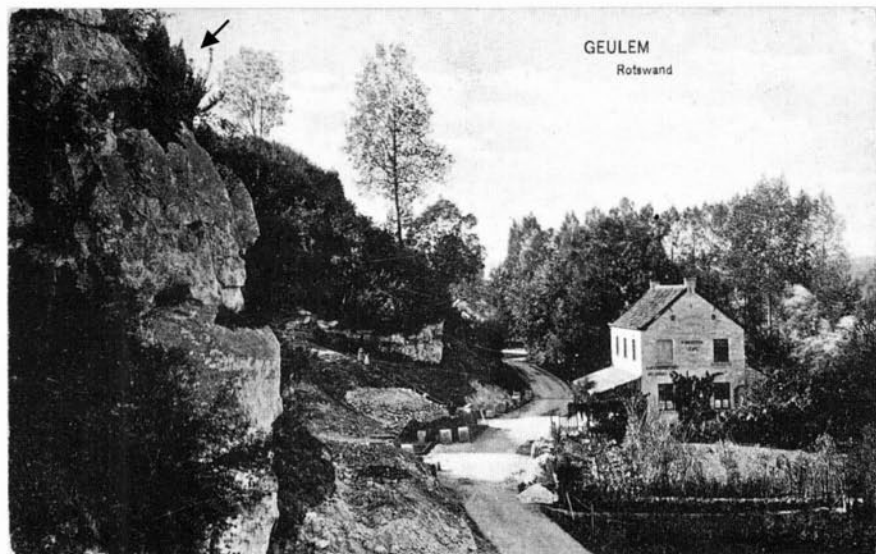
aanwezig zijn in openbaar groen en particuliere terreinen (HILLEGERS, 1985).

In het algemeen kan worden gesteld, dat de Jeneverbes in deze streek van ons land voornamelijk in een tweetal sterk uiteenlopende biotopen groeide, namelijk op zure bodems van deels uitgeloopte terras- of krijtafzettingen (HILLEGERS, 1985) en op de kalkhellingen, waar deze soort deel uitmaakte van de rijke flora van de kalkgraslanden (o.a. DE WEVER, 1938).

Wat betreft het voorkomen van de Jenever-

A

B

FIGUUR 2A en B. Het karakteristieke silhouet van de Jeneverbesstruiken is op deze oude prentbriefkaarten duidelijk herkenbaar. Ansicht A: foto van vóór 1905. Ansicht B: foto ca. 1905 (collectie B. Graatsma).

bes in de kalkgraslanden, is het hier op zijn plaats enkele feiten te vermelden als aanvulling op het overzicht van HILLEGERS (1985) over wat wellicht de allerlaatste exemplaren van deze soort "in het wild" zijn geweest in Zuid-Limburg.

Tijdens een vegetatiekundig onderzoek verricht op de Kunderberg in 1971 (DE VRIES, 1972) is hier nog één enkel exemplaar van Jeneverbes aangetroffen, groeiend als een bonsai-achtig struikje, op een ingelopen voetpad aan de bovenrand van de helling, op een plek waar de bodem aanmerkelijk zuurder is dan op het overgrote deel van het terrein. Deze Jeneverbes groeide er tezamen met o.a. *Calluna vulgaris* (Struikheide), *Festuca ovina*

(Schapegras), *Danthonia decumbens* (Tandjesgras) en *Gentianella campestris* (Veldgentiaan). Dit exemplaar is halverwege de zeventiger jaren verdwenen toen het gebruikelijke maai-beheer op de Kunderberg gedurende enkele jaren door brandbeheer werd afgewisseld (HILLEGERS, 1985).

Tijdens een onderzoek naar flora en vegetatie van de zuidwestelijke droogdalhelling van het Plateau van Margraten, waarvan ook de Schiepersberg deel uitmaakt, en dat uitgevoerd is in 1972 (VAN HAPEREN, 1972), zijn hier een drietal exemplaren van de Jeneverbes aangetroffen, waaronder één van ongeveer 75 cm hoog. Helaas zijn deze exemplaren allemaal nog in datzelfde jaar uitgegraven

en wellicht in tuinen uitgeplant. Hiermee kwam tevens aan een lange traditie een einde (DE WEVER, 1928a).

De groeiplaats van deze drie struiken lag naast een onbegroeide, ongeveer een meter hoge steilrand van verharde kalk. Van deze groeiplaats is een tweetal afbeeldingen te vinden in DIEMONT & VAN DE VEN (1953; pag. 5 en 8), echter (nog) zonder Jeneverbes. Laatstgenoemde auteurs, die een uitvoerige studie maakten van de Zuidlimburgse kalkgraslanden, vermelden het voorkomen van de Jeneverbes in dit vegetatietype niet, wellicht omdat deze soort toen al uiterst zeldzaam was geworden.

In verband met het verdwijnen van de laatste Jeneverbessen uit Zuid-Limburg in het begin van de jaren zeventig, is een opmerking van BRUNA (1966) van belang, namelijk, dat er tot in de zestiger jaren nog "geregeld" kiemplanten van Jeneverbes op de Kunderberg werden aangetroffen. Dit betekent, dat er tot op dat tijdstip nog mogelijkheden waren voor het spontaan vestigen van deze soort in bepaalde terreinen.

OUDE PRENTBRIEFKAARTEN ALS TOPOGRAFISCHE INFORMATIEBRON

De geschiedenis van de prentbriefkaart of "ansicht" zoals wij die nu kennen, gaat terug tot in de 19e eeuw. De oudste Nederlandse prentbriefkaarten dateren uit de jaren negentig van de vorige eeuw. In de eerste jaren van deze eeuw beleefde de prentbriefkaart zowel kwalitatief als kwantitatief een bloeiperiode: tussen 1900 en 1920, de zgn. "Gouden Tijd" van de prentbriefkaart, werden ongekend grote aantallen op de markt gebracht. Dit hing nauw samen met de opkomst van het vreemdelingenverkeer alsmede de ontwikkeling van de fotografie en reproductie-technieken waardoor de vraag naar prentbriefkaarten sterk toenam (GRAATSMA, 1986).

De oudste Nederlandse prentbriefkaarten worden gekenmerkt door een correspondentie-zijde (de zijde met de "foto") waarvan naast de afbeelding ruimte was uitgespaard (vaak slechts een smalle randstrook) om te schrijven. De andere zijde (adres-zijde) was uitsluitend bestemd voor adres en postzegel. Deze situatie onderging in 1905 een belangrijke wijziging. In dat jaar werd na-

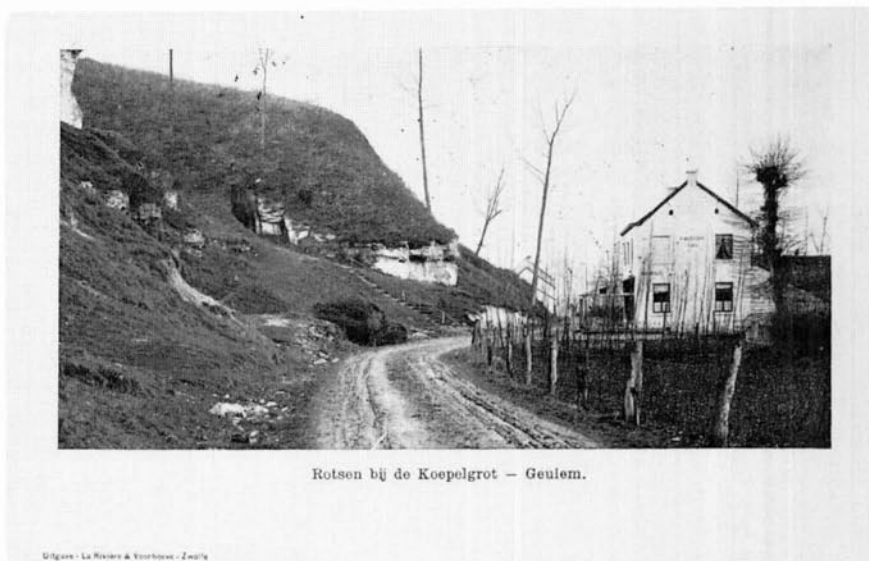
melijk het besluit genomen ook correspondentie toe te staan op het linkerdeel van de adreskant van de kaart (introductie van de bekende verticale streep op de adres-zijde). Deze fundamentele wijziging in de uitvoering van de prentbriefkaart is nog steeds een doeltreffend hulpmiddel om oude kaarten, zij het globaal, te dateren. Bij de verstuurde kaarten blijft uiteraard het poststempel het belangrijkste aanknopingspunt voor (nauwkeurige) datering. Aan het jaartal 1905 dient men evenwel niet een al te absolute waarde toe te kennen. Sommige foto's bleven heel lang in omloop: in de loop der jaren werden daarvan allerlei prentbriefkaart-varianten in omloop gebracht (HAVERKATE, 1987, 1988/1989).

Met de komst van de prentbriefkaart zijn vele plekken die nooit door een kunstenaar waren vereeuwigd, op een voor iedereen herkenbare wijze voor het nageslacht vastgelegd. In feite werd in het begin van deze eeuw voor het eerst op een dergelijk omvangrijke schaal het beeld van het landschap vastgelegd. Heden ten dage tonen ze ons een tijdsbeeld dat ons pas goed doet beseffen wát en hoe véél er sindsdien is veranderd; dat natuur en landschap in het begin van deze eeuw vaak een totaal andere aanblik boden dan tegenwoordig. Oude prentbriefkaarten bezitten dan ook bovenal een bijzondere historisch-topografische waarde; ze vormen een rijke bron van informatie over landschappen en vegetaties in het begin van deze eeuw.

De bijzondere waarde van een serie oude prentbriefkaarten rond een bepaalde Limburgse lokatie ligt dan ook in het feit dat ze een visuele legpuzzel vormt die een beeld geeft van een uniek stukje Limburg zoals dat er in het begin van onze eeuw uitgezien moet hebben (o.a. GRAATSMA, 1993; GRAATSMA & LEM, 1991).

EEN POPULATIE OP PAPIER TE GEULHEM

De omstreken van Valkenburg (m.n. het Geuldal tussen Valkenburg en Meerssen) behoorde, samen met de Sint-Pietersberg nabij Maastricht, vlak na de eeuwwisseling tot de belangrijkste en meest bezochte toeristische bezienswaardigheden van Zuid-Limburg. Dit blijkt ondermeer uit de grote variatie binnen de omvangrijke hoeveelheid tussen 1895 en 1920 verschenen en bewaard gebleven prent-

Rotsen bij de Koepelgrot – Geulhem.

Grignon - La Rivière & Voerhoeve - Zwijl
No. 17

Geulhem-Houthem Wandelweg

FIGUUR 3A en B. Het dichtgroeien van de open, grazige kalkhellingen en overschaduwen van de dagzomende kalkrotsen door struik- en boomopslag blijkt duidelijk uit deze twee prentbriefkaarten, waarvan A verstuurd werd op 18 augustus 1904 en B op 30 juni 1953 (collectie B. Graatsma).

briefkaarten. Van verschillende lokaties bestaan zelfs hele series, zoals van de zuidelijke Geuldalhelling nabij Geulhem (ter hoogte van de zgn. Koepelgrot). Het is deze plek waar, dankzij de prentbriefkaart, een voormalige Jeneverbes-populatie op papier exakt kon worden gelokaliseerd (figuur 1).

De bewuste lokatie is vele malen (en vanuit diverse gezichtshoeken) over een periode van maar liefst 50 jaar (tussen 1900 en 1960) op de gevoelige plaat vastgelegd en in de vorm van prentbriefkaarten op de markt gebracht. Daaronder bevinden zich enkele waarop het karakteristieke silhouet van Jeneverbesstruiken bovenaan een steile rotswand (op de pla-

teaurand) nabij de Koepelgrot duidelijk herkenbaar is (figuur 2A en B).

De betreffende prentbriefkaarten, zoals aanwezig in de collectie van de tweede auteur, omvatten een tijdsspanne van ca. 28 jaar (vóór 1901 – vóór 1928).

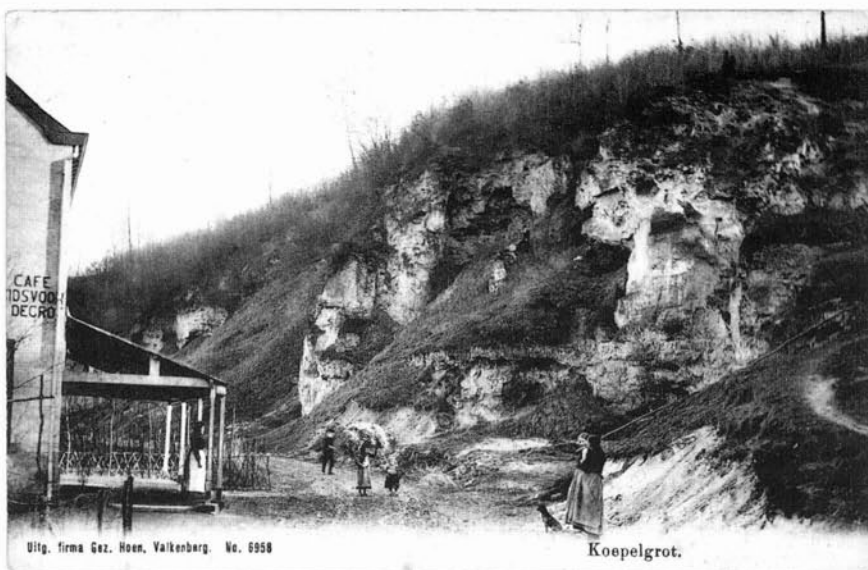
De oudste prentbriefkaart in de genoemde collectie waarop Jeneverbesstruiken herkenbaar zijn, is verstuurd op 20 mei 1901. De foto voor deze ansicht moet dus vóór mei 1901 genomen zijn. De recentste ansicht uit de collectie met daarop de betreffende Jeneverbes-populatie is verstuurd op 25 juni 1928. De hiervoor gebruikte foto dateert dus van vóór juni 1928.

Het aantal individuen dat op de diverse prentbriefkaarten als zodanig herkenbaar is, loopt uiteen van 1 tot 5 exemplaren. De grootte van de individuen varieert van lage, over de grond uitgespreide tot bijna manskogte exemplaren. De datering van de betreffende prentbriefkaarten geeft aan dat de populatie in ieder geval vanaf 1900 tot ca. 1925 ter plekke aanwezig is geweest.

De oorzaak van het verdwijnen van de populatie op deze lokatie is eveneens van de prentbriefkaarten af te lezen, namelijk het volledig dichtgroeien van de rotsen en steile, open kalkgraslanden door struik- en boomopslag (figuur 3A en B, 4A en B, 5). Dit proces moet reeds rond 1920 zijn begonnen. Op een Ansicht die op 25 juli 1923 werd verzonden (figuur 4B), is de betreffende lokatie al aardig aan het dichtgroeien (nog slechts één Jeneverbes is met moeite herkenbaar).

De betreffende populatie bevond zich in km-hok 62-21-14. Dit hok is op de verspreidingskaartjes in HILLEGERS (1985) uitsluitend in het eerste kaartje (verspreiding tussen 1900 en 1925) ingevuld. Na 1925 zou de Jeneverbes op deze lokatie dus niet meer zijn waargenomen. Gevestigde struiken van Jeneverbes zijn echter in staat een aantal jaren stand te houden onder loofverliezende boomopslag en struiken (o.a. LEJEUNE *et al.*, 1986) alvorens af te sterven. Het is derhalve hoogst waarschijnlijk, dat er ook ná 1925 nog levende individuen van deze soort nabij de Koepelgrot te Geulhem voorkwamen, maar tengevolge van de toenemende opslag van andere houtige gewassen niet meer zijn opgemerkt vanaf de wandelweg onderaan de helling en als "verdwenen" zijn beschouwd.

Voor zover gevolgtrekkingen te maken zijn over de standplaats van de Jeneverbesstruiken die op de prentbriefkaarten te zien zijn, kan gezegd worden dat deze overeenkomen met de plaatsen op het Belgisch deel van de Sint-Pietersberg, waar heden ten dage nog een aantal exemplaren van deze soort te vinden is (LEJEUNE *et al.*, 1986). De huidige groeiplaatsen van Jeneverbes op het Belgisch deel van de Sint-Pietersberg, die aldaar tot ongeveer 1940 nog algemeen voorkwam, zijn gelegen op open plaatsen op steile delen van de westelijke Maasdalhelling waar, door de aanwezigheid van harde banken in het dagzomende krijt, schaars begroeide erosiehellingen aanwezig zijn met een instabiele bovenste bodemlaag (figuur 6). Deze karakterisering is ook van toepassing op de groeiplaats

A

B

FIGUUR 4A en B. Het aanvankelijk vrij open landschap rond de Koepelgrot is in de loop van deze eeuw geleidelijk aan dichtgegroeid en bovendien ontsierd door de bouw (rond 1905) van een huis (vgl. ook figuur 3A en B, 5). Ansicht A: foto van vóór 1905. Ansicht B: verstuurd op 25 juli 1923 (collectie B. Graatsma).

van Jeneverbes te Geulhem op de hier afgebeelde prentbriefkaarten (figuur 2A en B, 4A). Dit is ook het beeld dat de laatste groeiplaatsen van de Jeneverbes in Zuid-Limburg lieten zien: open plaatsen met weinig of geen begroeiing en een hoge mate van dynamiek in de bovenste bodemlagen. Een blik op de oude prentbriefkaarten laat zien, dat de groeiplaats te Geulhem ook deze kenmerken vertoonde.

Omdat de Jeneverbes tweehuizig is, hetgeen betekent dat er mannelijke en vrouwelijke planten zijn, zijn er minstens twee verschillende individuen nodig om de produktie van rijpe zaden te waarborgen. Omdat de populatie op de prentbriefkaarten uit verscheide-

ne individuele planten bestaat, zou aan deze voorwaarde voldaan kunnen zijn, ofschoon het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke struiken op de afbeeldingen natuurlijk niet zichtbaar is.

Omdat de Jeneverbes resistent is tegen schapenbegrazing, zal de eertijdse intensieve begrazing van de zuidelijke Geuldalhelling (figuur 7) geen bedreiging zijn geweest voor deze soort. Integendeel, de schapen zorgden in belangrijke mate voor het instandhouden van het voor Jeneverbessen vereiste open karakter van het landschap ter plaatse. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat het verdwijnen van de Jeneverbes op de hier besproken groeiplaats te Geulhem indirekt veroorzaakt

FIGUUR 5. De huidige situatie van de lokatie rond de Koepelgrot nabij Geulhem, gefotografeerd op 12 september 1993. Vergelijk deze opnamen met figuur 4A en B en figuur 7 (foto's: B. Graatsma).

is door het verdwijnen van de begrazing door schapen in dit gebied, waardoor bomen en struiken kans kregen deze soort te overschaduwen, en het lot ervan in feite bezegeld werd (figuur 3A en B).

In de tuin van het gebouw aan de voet van de steile rotswand (vgl. figuur 4B en 3B) waarop de populatie zich destijds bevond, bevinden zich momenteel een aantal (aangeplante) Jeneverbesstruiken. Of dit nog uitgestoken nakomelingen zijn, valt evenwel sterk te betwijfelen.

Nieuwsgierig geworden door deze populatie op papier, werd op 12 september 1993 de bewuste prentbriefkaart-lokatie—of wat daar

momenteel nog van over is—bezoekt, echter zonder resultaat (figuur 5).

NAWOORD

Het voorkomen van Jeneverbes op de steile zuidelijke oever van de Geul, tussen Valkenburg en Meerssen, wordt al vermeld door DUMOULIN (1868): "Dans les endroits secs et découverts des bois sur les montagnes de St-Pierre, de Gronsveld et de Meerssen."

Een opmerkelijk volledige "Lijst der vrij zeldzame Planten", samengesteld door HOEVENAARS (1892) en gepubliceerd in een uitgave

waarin men, afgaande op de titel, geen botanische gegevens zou verwachten, vermeldt de Jeneverbes "voorkomende op den berg te Geulhem, van den ingang der Catacomben tot Rothem toe". Het is wellicht deze plek, die ook op de oude prentbriefkaarten Jeneverbes te zien geeft (vgl. figuur 1). Nadere bijzonderheden over de omvang van de populatie van de Jeneverbes ontbreken in de opsomming van soorten. Dankzij de oude prentbriefkaarten is hiervan thans nog enigszins een beeld te vormen. Voor de groeiplaats van deze soort is dit zelfs zeer goed mogelijk. Uit de soortenlijst van HOEVENAARS (l.c.) is eveneens op te maken, dat het gebied open geweest moet zijn en een grote variatie aan bijzondere biotopen bezat op een betrekkelijk klein oppervlak.

De Wever vermeldt in zijn manuscript-aantekeningen (DE WEVER, 1928a) bij de Jeneverbes voor Bergen Terblijt: "Op de Bergerhei, Geulemerhei nog heel enkele verspreide, kleine struikjes" en in een artikel over de Jeneverbes uit 1928 (DE WEVER, 1928b): "Op de Houtheimer-, Geulemer- en Bergerhei heeft in de laatste jaren de Adelaarsvaren, zelfs op de zonnige toppen der heuvels alles met zijn lange dikke wortelstokken doorwoekerd en door zijn breede bladveeren de lagere planten met 'n dicht loverdak overdekt."

De "Gouden Periode" van de prentbriefkaart heeft niet alleen het Limburgse stads-, dorps- en landschapsbeeld, maar ook de daarvoor karakteristieke plantengroei uit het begin van onze eeuw op een bijzondere wijze voor het nageslacht vastgelegd. Uit dit artikel moge dan ook blijken dat niet alleen op herbariumpapier, maar ook op fotopapier betrouwbare gegevens over vroegere populaties bewaard kunnen blijven.

SUMMARY

JUNIPERUS COMMUNIS L. IN SOUTHERN LIMBURG: A FORMER POPULATION RETRACED ON PAPER

Old postcards are not only a rich source of information about the landscape in the past, but may even provide details about the former distribution of plant species. A population of *Juniperus communis* can be observed in pictures taken in the early years of this century on the southern slope of the valley of the river Geul, a few kilometres downstream of the popular tourist resort

of Valkenburg, in the southern part of the Dutch province of Limburg. Since a whole series of pictures (dated between ca. 1900 and 1925) is available for the site of the Juniper shrubs, the probable reason for their extinction can be traced on the postcards, viz. the spontaneous reafforestation after sheep grazing ceased in the early 1920s. Nowadays, *Juniperus communis* has disappeared from southern Limburg as an indigenous species. The last specimens were dug up and replanted in private gardens and along roads, near landmarks such as memorial crosses. The information provided by these postcards about a former "paper population" may be considered a valuable addition to the knowledge of the former distribution and ecology of the species in this area.

LITERATUUR

- BRUNA, M.A., 1966. *Juniperus communis* (Jeneverbes). *Natuurhist. Maandbl.* 55(6): 84.
- DIEMONT, W.H. & A.J.H.M. VAN DE VEN, 1953. De Kalkgraslanden van Zuid-Limburg. A. De Phanerogamen. *Publ. Natuurhist. Genootschap Limburg* VI: 3 - 20.
- DUMOULIN, L.J.G., 1868. *Guide du Botaniste dans les environs de Maestricht*. Ch. Hollman, Maestricht.
- GRAATSMA, B.G., 1986. Oude prentbriefkaarten: de Sint-Pietersberg. I. Algemene inleiding. *Natuurhist. Maandbl.* 75 2(11): 208-212.
- GRAATSMA, B.G., 1993. Sint Pieter in oude ansichten deel 2. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.
- GRAATSMA, B.G. & W.F.T.H. LEM, 1991. Sint Pieter in oude ansichten. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.
- HAPEREN, A. VAN, 1972. Het Schiepersberg-complex en zijn kalkgraslanden. Intern Rapport Instituut voor Systematische Plantkunde, R.U. Utrecht. 139 pp.+ bijlagen.
- HAVERKATE, H.J., 1987. De geschiedenis van de Nederlandse prentbriefkaart. Deel I. Periode 1871-1900. Vereniging Documentatie Prentbriefkaarten, Oud-Zuilen.
- HAVERKATE, H.J., 1988/1989. De geschiedenis van de Nederlandse prentbriefkaart. Deel II-A & II-B. Periode 1900-1918. Vereniging Documentatie Prentbriefkaarten, Oud-Zuilen.
- HILLEGERS, H.P.M., 1985. De Jeneverbes, uitgestorven in het Mergelland? *Natuurhist. Maandbl.* 74(3): 42 - 44.
- HOEVENAARS, J.J., 1892. Lijst der vrij zeldzame planten, voorkomende op den berg te Geulhem, van den ingang der Catacomben tot Rothen toe, en wel voornamelijk op de helling, langs den kant der Geul. In: H.J. ALLARD, De Catacomben te Geulhem onder Bergh-Terblijt. Herziene en vermeerderde uitgave. pp. 43 - 48. Alberts, Sittard.
- LEJEUNE, M., W. VERBEKE & J. HEYVAERT, 1986. Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) op de Sint-Pietersberg (Provincie Luik, België). *Natuurhist. Maandbl.* 75(4): 63 - 68.
- VRIES, W. DE, 1973. Vegetatiekundige studie van het Reservaat "Kunderberg". Intern Rapport Instituut voor Systematische Plantkunde, R.U. Utrecht. 45 pp.+ bijlagen.
- WEVER, A. DE, 1928a. Manuscript-aantekeningen. Archief Natuurhistorisch Museum Maastricht.
- WEVER, A. DE, 1928b. *Juniperus communis* L. *Natuurhist. Maandbl.* 17(1): 8-10.
- WEVER, A. DE, 1938. Planten van den St. Pietersberg. In: D.C. VAN SCHAIK, De Sint Pietersberg. Leiter-Nypels, Maasticht. pp. 187 - 257.

FIGUUR 6. Een van de Jeneverbesstruiken op de steile Maasdalhelling van het Belgisch deel van de Sint-Pietersberg. Zichtbaar is o.a. een harde kalkbank in het dagzomende krijtgesteente (foto: B. Graatsma, augustus 1985).

FIGUUR 7. Oude prentbriefkaart, verstuurd op 20 mei 1901. Begrazing van de schrale kalkhellingen rond de Koepelgrot nabij Geulhem door een rondtrekkende schaapskudde onder leiding van een scheper. De als zodanig duidelijk herkenbare Jeneverbesstruiken zijn omcirkeld (collectie B. Graatsma).